

نقد روش‌شناسی کتاب ارزش میراث صوفیه اثر عبدالحسین زرین‌کوب

رضا روحانی*

ندا سادات مصطفوی**

چکیده

روش‌شناسی، نگرش علمی - انتقادی و تحلیلی نسبت به فرایند عمومی انجام یک تحقیق است که امروزه به‌عنوان یکی از اصولی‌ترین روش‌های نقد، در علوم انسانی به کار گرفته می‌شود. در این پژوهش، تلاش شده است که با این روش علمی، کتاب *ارزش میراث صوفیه* با رویکردی تحلیلی - انتقادی بررسی شود. این بررسی ذیل دو محور کلی «روش‌های پژوهشی» و «ویژگی‌های سبکی و شیوه بیان» انجام گرفته است. شناسایی، تحلیل و نقد روش‌های اتخاذی عبدالحسین زرین‌کوب برای تحقیق و حقیقت‌یابی در این کتاب و همچنین نشان‌دادن غث و سمین کتاب مذکور از اهدافی است که نگارندگان را به انجام این ارزیابی واداشته است.

بر اساس بررسی‌های انجام‌گرفته، چنین نتیجه گرفته می‌شود که استفاده از روش‌های کارآمد در پژوهش و پردازش اطلاعات، نقد و ارزیابی منابع، تنوع منابع، پرهیز از تعصب، درج فهرست‌های موضوعی و کاربرد اسلوب استفهام از جمله ویژگی‌های قوت کتاب *ارزش میراث صوفیه* است و مواردی مانند ارائه گزیده مراجع، ناهمسازی در روش ارجاع و کتاب‌نامه‌نویسی و همچنین استفاده از جملات بلند و بعضاً دارای ضعف تألیف از کاستی‌های این کتاب به شمار می‌آید که با در نظر گرفتن مجموع مباحث یادشده درباره نقاط قوت و ضعف این اثر، آنچه نهایتاً از این پژوهش حاضر، نتیجه می‌شود معرفی و شناسایی روش تحقیق عبدالحسین زرین‌کوب، به‌عنوان یک الگوی مناسب پژوهشی است که می‌تواند به‌عنوان معیاری برای عموم محققان، بویژه دانشجویان متون تاریخی - عرفانی، کارکردی راهبردی داشته باشد.

کلیدواژه‌ها: پژوهش‌های عرفانی، نقد تصوف، عبدالحسین زرین‌کوب، *ارزش میراث صوفیه*، قلمرو عرفان اسلامی.

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کاشان، نویسنده مسئول / R.ruhani@kashanu.ac.ir

** دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کاشان / mostafavisadat@yahoo.com

۱. مقدمه

عبدالحسین زرین‌کوب، یکی از بزرگ‌ترین محققان معاصر است که تحقیقات و مطالعات وسیعی در حوزه‌های مختلف ادبیات، تاریخ، عرفان، ادیان، کلام و نقد ادبی انجام داده و آثار ارزشمند متعددی را تألیف و ترجمه کرده است. یکی از آثار این استاد، محقق و نویسنده توانا و فقید معاصر در حوزه عرفان‌پژوهی، کتابی ماندگار به نام *ارزش میراث صوفیه است*.

ارزش میراث صوفیه، چنان‌که نویسنده کتاب در مقدمه آورده، جستجویی در تاریخ تصوف است که البته با کوشش برای ارزیابی میراث صوفیه نیز همراه شده و در آن سعی شده است که دورنمایی از دنیای صوفی و زشتی‌ها و زیبایی‌هایی که در آن هست، ترسیم گردد (نک: زرین‌کوب، ۱۳۷۷: مقدمه). زرین‌کوب در این اثر، توانسته است با بررسی تاریخی تصوف، رجوع به آثار و اندیشه‌های عارفان و صوفیان متقدم و همچنین بهره‌گیری از قدرت تحلیل و ادراک عالی خویش، اثری فاخر و مرجع را در حوزه عرفان‌پژوهی از خود باقی بگذارد؛ به طوری که در طی حدود نیم قرن که از انتشار این کتاب می‌گذرد، همواره مورد توجه و استفاده استادان و محققان عرفان‌پژوه قرار گرفته است.

کمتر تحقیق عرفانی را می‌توان در طی این سال‌ها یافت که این کتاب جزء منابع و مراجعش نباشد؛ همچنین بسیاری از استادان و مدرسان ادبیات و عرفان از این کتاب به‌عنوان متن درسی دانشگاهی استفاده می‌کنند که این همه، تأکیدی بر اهمیت و ارزش این کتاب است. از این رو، با نظر به اهمیت و جایگاه این کتاب، پرسش از علل اقبال محققان و دانشگاهیان به این کتاب، سؤالی اساسی است که می‌توان به آن از وجوه مختلفی چون شخصیت علمی نویسنده و شناخت عمیق او از عرفان و تصوف، گستردگی و جامعیت نسبی مسائل مطرح‌شده، محتوا و موضوع کتاب، سبک نویسندگی نویسنده، قضاوت‌های علمی و غیرمتعصبانه او و البته روش تألیف و پژوهش و حقیقت‌یابی محقق پرداخت.

نگارندگان مقاله حاضر معتقدند بررسی و نقد روش تحقیق عبدالحسین زرین کوب، یکی از جامع‌ترین و کاربردی‌ترین راه‌های رسیدن به پاسخ سؤال مطرح شده یعنی علل مقبولیت و مرجعیت ارزش میراث صوفیه و بسیاری دیگر از آثار زرین کوب است. با توجه به این مطلب، در نوشتار حاضر، روش‌شناسی ارزش میراث صوفیه، ذیل دو محور «روش‌های پژوهشی» و «ویژگی‌های سبکی و شیوه بیان» معرفی و نقد می‌شود؛ همچنین نقاط قوت و ضعف این اثر از حیث روشی بررسی می‌شود. به نظر می‌رسد که در مجموع با در نظر گرفتن غث و سمین این اثر و نقدهای وارد به آن، آنچه در نهایت حاصل می‌شود، شناسایی و معرفی روش تحقیق و نگارش این استاد توانا، به‌عنوان روشی مناسب برای انجام پژوهش‌هایی در حوزه‌های تاریخی و به‌ویژه عرفان و ادبیات است، تا جایگزین شیوه‌های غیرعلمی و سلیقه‌ای شود.

۱-۱. اهداف و ضرورت تحقیق

روش‌شناسی، یکی از شاخه‌های نوین علمی است که در ادبیات و علوم انسانی مورد توجه قرار گرفته است و امروزه پرداختن به آن، یکی از ضرورت‌های علمی و دانشگاهی محسوب می‌شود؛ زیرا معرفی مفهوم درست پژوهش و روش‌های علمی پژوهش، موجب ارتقای اعتبار و سطح علمی پژوهش‌های دانشگاهی می‌گردد. از سوی دیگر، معرفی و نقد روش زرین کوب در کتاب ارزش میراث صوفیه یکی از اهداف نگارندگان این مقاله است تا به موجب آن، اعتبار و صحت و سقم نتایج تحقیقی یکی از منابع مهم تصوف‌پژوهی، معرفی و نقد و بررسی شود. افزون بر این، در این پژوهش با معرفی و روش‌شناسی سبک نگارش عبدالحسین زرین کوب، در کتاب ارزش میراث صوفیه، به محققان نو قلم و دانشجویان کمک می‌شود تا الگویی مناسب، علمی و کارآمد برای انجام تحقیق در پیش رو داشته باشند.

۲-۱. روش تحقیق

این مقاله، با رویکردی توصیفی-تحلیلی، از روش کتابخانه‌ای و اسنادی بهره می‌برد. تلاش نگارندگان بر این بوده است که با استفاده از شیوه کتابخانه‌ای، منابع مختلف در

زمینه‌ی روش‌شناسی را بررسی کنند و سپس با مطالعه‌ی کتاب/ارزش‌میراث صوفیه، به اطلاعاتی کلی درباره‌ی فضای این اثر و برخی از ویژگی‌های عمده و عمومی در زمینه‌ی روش علمی استفاده‌شده، دست یابند و در نهایت، داده‌ها و اطلاعات حاصل‌شده را پردازش، تحلیل و نقد کند. نتیجه‌ی پردازش نهایی و تجزیه و تحلیل این داده‌ها، متن پیش‌روست.

۳-۱. پیشینه‌ی تحقیق

از روزگار فرانسیس بیکن (۱۵۶۱-۱۶۲۶م) که وی را از بانیان انقلاب علمی محسوب می‌کنند، روش تحقیق در علوم، بیشتر در کانون توجه قرار گرفت و به تدریج، خود به یک دانش مستقل با نام «روش‌شناسی» (متدلوژی) تبدیل شد (فتوحی، ۱۳۸۹: ۲۴). امروزه، روش‌شناسی و نقد روش، یکی از اصولی‌ترین روش‌های نقد و پژوهش در ادبیات و علوم انسانی به شمار می‌آید و تألیفات و تحقیقات متعددی نیز در ایران، در این حوزه انجام گرفته است.

از جمله تحقیقات و تألیفات پیشرو در این زمینه، مقالاتی از عبدالحسین زرین‌کوب با عنوان «تحقیق درست» (زرین‌کوب، ۱۳۳۷: ۱۶۷-۱۴۰۹)، «روش‌های علمی در نقد آثار ادبی» (همو، ۱۳۳۲ الف: ۱۴۸-۱۴۴؛ همو، ۱۳۳۲ ب: ۱۸۶-۲۱۲) و «روش‌های علمی در نقد و تصحیح متون ادبی» (زرین‌کوب، ۱۳۳۶ الف: ۲۵۹-۲۶۴؛ همو، ۱۳۳۶ ب: ۳۱۰-۳۱۴) است. این مقالات که درباره‌ی راه و رسم انجام تحقیق درست و اصولی و همچنین نکات و بایسته‌های مهم در نقد و تصحیح یک اثر است، می‌تواند به‌عنوان الگویی موفق و کاربردی برای آموزش روش تحقیق و نقد، مورد توجه دانشجویان و محققان قرار بگیرد. چنان‌که نگارندگان مقاله حاضر نیز برای نقد روش کتاب/ارزش‌میراث صوفیه به مباحث و نکات مطرح‌شده در این مقالات و به‌ویژه مقاله «تحقیق درست» نظر داشته‌اند.

به‌تازگی نیز در برخی از رشته‌های علوم انسانی مانند علوم اجتماعی و الهیات، به این شاخه از دانش - روش‌شناسی - اقبال بیشتری شده و تألیفات مستقل، عمیق و

راهگشایی در این زمینه ارائه شده است که این تحقیقات نیز، می‌تواند الگویی مناسبی برای محققان و پژوهندگان عرفان و زبان و ادبیات فارسی قرار بگیرد. از جمله آثار منتشرشده در ایران که به این مقوله پرداخته است، می‌توان به این کتاب‌ها اشاره کرد: روش‌شناسی مطالعات دینی (فرامرزی قراملکی، ۱۳۸۵)؛ روش تحقیق در علوم اجتماعی (ساروخانی، ۱۳۷۵)؛ روش تحقیق در علوم انسانی (ایمان، ۱۳۹۱).

همچنین مقاله‌ها و پایان‌نامه‌های متعددی می‌توان یافت که در آن با موضوع روش‌شناسی، به بررسی و نقد روشی آثار فاخر حوزه علوم انسانی پرداخته شده است. پایان‌نامه‌هایی چون روش‌شناسی تفسیر الواضح (داودنیا، ۱۳۹۳)، روش‌شناسی پژوهش‌های ادبی (قبول، ۱۳۹۰) و مقاله‌هایی مانند «بررسی و تبیین روش‌شناسی مکتب کلامی ماتریدی» (قیوم‌زاده، ۱۳۹۱)، «روش‌شناسی تفسیری امام رضا(ع)» (فخاری، ۱۳۹۲) و مقالات متعدد دیگری که فهرستی از این مقالات را در دو مقاله «کتاب‌شناسی روش تحقیق و روش‌شناسی علوم انسانی» (اصغرپور، ۱۳۸۵) و مقاله «فهرست مقالات منتشرشده در باب روش‌شناسی علوم انسانی» (ناشناس، ۱۳۸۷) و همچنین مجله روش‌شناسی علوم انسانی می‌توان مشاهده کرد.

با وجود همه این آثار و تحقیقات، تاکنون پژوهش مستقلی با موضوع مقاله صورت نگرفته است؛ که با توجه به نیاز مجامع علمی کشور به روش‌شناسی تحقیق و همچنین بازساخت روش‌های پژوهشی پژوهشگران موفق، ضرورت انجام این تحقیق احساس می‌شود. البته با موضوع «نقد ارزش میراث صوفیه»، سلسله مقالاتی دنباله‌دار نگاشته شده است (نک: رضائزاد، مجله گوهر، ۱۳۵۵-۱۳۵۷، شماره‌های مختلف). نویسنده مقالات اشاره‌شده، غلام‌حسین رضائزاد (نوشین)، در این مقالات با رویکردی فلسفی دینی به نقد محتوایی برخی از اظهار نظرهای مطرح در فصل اول کتاب ارزش میراث صوفیه پرداخته است. گرچه این مقالات در نقد محتوایی کتاب ارزش میراث صوفیه می‌تواند مورد توجه قرار بگیرد، رویکرد فلسفی اتخاذشده در آن‌ها موجب شده است که مقالات یادشده بیش از نقد کتاب ارزش میراث صوفیه به مجالی برای مطرح

شدن مباحث فلسفی تبدیل شود و به موضوع اصلی، یعنی نقد کتاب *ارزش میراث صوفیه* پرداخته نشود. همچنین وفور تعبیرات و اصطلاحات فلسفی به همراه شیوه بیان غامض و گاه غیرسلیس نویسنده موجب شده است که فهم بسیاری از مباحث این مقالات برای خواننده دشوار نماید. بر این اساس همان گونه که پیش تر نیز اشاره شد، نقد روش‌شناسی کتاب *ارزش میراث صوفیه* در هیچ پژوهشی انجام نگرفته است.

۲. معرفی کتاب

کتاب *ارزش میراث صوفیه*، جستجویی در تاریخ تصوف و همچنین ارزیابی، نقد و تحلیل میراث نظری عملی صوفیه است. قسمتی از این کتاب، پیش‌تر به صورت سلسله مقالاتی دنباله‌دار، در مجله *یغما* انتشار یافته بود که زرین‌کوب پس از مروری بر آن و اضافه کردن بخش‌هایی، آن را به صورت کتابی مستقل فراهم آورد.

این کتاب دارای یک مقدمه کوتاه (در یک صفحه) و هفت فصل است که عناوین فصل‌های آن، به ترتیب عبارت است از: «قلمرو عرفان»، «زهد و محبت»، «شیخ و خانقاه»، «حکمت صوفیه»، «دفتر صوفی»، «تصوف در ترازو» و «از میراث صوفیه». افزون بر این هفت بخش، در پایان کتاب، بخش‌های «یادداشت‌های نویسنده»، «گزیده مراجع»، «پیوست‌ها» و «فهرست اسامی اشخاص» نیز افزوده شده است. مهم‌ترین موضوعات و مطالب این کتاب، به ترتیب فصول مذکور، به شرح زیر است:

در فصل *قلمرو عرفان*، به موضوعاتی مانند *عرفان عام*، *تصوف اسلامی* و *عرفان جنبه‌های نظری و عملی عرفان*، منشأ اسلامی تصوف، فرضیه‌های خاورشناسان درباره منشأ تصوف و نقد و تحلیل آن فرضیه‌ها، تأثیر مذاهب و عقاید مختلف در تصوف، منشأ تشابهات بین تصوف اسلامی و مذاهب و عقاید دیگر و... پرداخته شده است.

در فصل دوم کتاب با عنوان «زهد و محبت»، مباحثی چون اهمیت میراث صوفیه، اشتقاق صوفی و تصوف، زهد و عرفان، منشأ زهد اسلامی، اصحاب صفا و همچنین سرگذشت و اندیشه‌های زهاد نخستین تصوف اسلامی، فقها و تمایلات زاهدانه، شروع تدریجی‌های صوفیه و بدگمانی فقها به صوفیه و... مطرح شده است.

در فصل سوم کتاب، با عنوان «شیخ و خانقاه» به موضوعات تصوف در خراسان و فارس، بررسی زندگی و آراء عارفان نامدار و همچنین خانقاه‌های صوفیه و سلسه‌های مهم تصوف پرداخته شده و در فصل «حکمت صوفیه»، در باب مباحث مهم تصوف، مانند کشف و شهود، فنای صوفیه، وحدت وجود و سابقه آن در اقوال کسانی چون ابن عربی، صوفیه و تأویل، حکمت اشراقی و منشأ آن، بحث شده است.

در فصل پنجم با عنوان «دفتر صوفی»، در باب ادب صوفیه، اعم از شعر و نثر و معرفی آثار مهم ادبیات عرفانی، مباحث سودمندی آورده شده است و در فصل بعدی، با عنوان «تصوف در ترازو»، چنان‌که از نام آن نیز پیداست، به سنجش و ارزیابی نقاط مثبت و منفی آراء و عملکرد صوفیه و به‌طور کلی خدمات و انحرافات صوفیان پرداخته شده است.

فصل پایانی کتاب با عنوان «از میراث صوفیه» گزیده‌ای از ادب منثور صوفیه است که برای آشنایی بیشتر خوانندگان با اندیشه‌ها و احوال صوفیه، فراهم شده و سرانجام، در قسمت یادداشت‌ها نیز، درباره نکاتی از متن و یا معرفی منابع بیشتر، مطالب مفیدی عرضه شده است. علاوه بر این در پایان کتاب، *معراج‌نامه بایزید* به نقل از *تذکره الاولیاء*، مبحث «السطحیات» به نقل از *اوراد الاحباب*، ترجمه منظومه *سریانی جامه فخر* و قسمت‌هایی از کتاب *تبصره العوام* سید مرتضی رازی پیوست شده است، تا بنا به هدف نویسنده کتاب با این یادداشت‌ها و پیوست‌ها به خوانندگان جوان در فهم کتاب کمک شود (نک: زرین کوب، ۱۳۷۷: مقدمه چاپ سوم کتاب).

۳. پیش‌زمینه بحث

عصر حاضر، به عصر دانایی و یا عصر انفجار اطلاعات معروف است. در عصر مذکور، اطلاعات از طریق فناوری‌هایی چون اینترنت و شبکه‌های اطلاع‌رسانی، به فراوانی قابل دسترس شده است؛ بنابراین، در این دوره، صرف استخراج و داشتن اطلاعات، نمی‌تواند مفید و کارساز باشد، بلکه تجزیه و تحلیل و نحوه کاربرد اطلاعات مهم است (کومبز، ۱۳۷۳: ۲۱).

به نظر آلون تافلر، در این دوره اطلاعات، اقتدار برای کسانی است که از دانش بیشتری برخوردار باشند. دانش به عقیده او، در فرایند خاصی حاصل می‌شود؛ فرایندی که در طی آن، داده‌ها به اطلاعات، سپس به دانش و در نهایت به خرد تبدیل می‌شود. با این توضیح که داده‌ها، همان اطلاعات پراکنده و انبوهی است که ما در هر موضوع، از طریق رسانه‌ها و شبکه‌های اطلاع‌رسانی با آن روبه‌رو هستیم. در واقع اطلاعات، صورت طبقه‌بندی و تحلیل علمی شده داده‌هاست و دانش، صورت‌های استنتاج و کشف شده جدیدی است که بر بنیان اطلاعات دقیق و صحیح و منطبق با روش‌شناسی علمی خاص خود حاصل می‌شود. همچنین خرد، ابزاری است که در کل این فرایند، به صورت تفکر انتقادی، در تبدیل داده‌ها به اطلاعات و اطلاعات به دانش از آن استفاده می‌شود؛ اما مقصود از آن به عنوان هدف نهایی، نگرش علمی، منطقی و مستقلى است که برای یک پژوهشگر متفکر به وجود می‌آید (غلامی‌نژاد و قبول، ۱۳۸۶: ۱۸۲، به نقل از آلون تافلر).

با توجه به اصالت دانش در این دوران باید گفت که در این عصر، دیگر صرف جمع‌آوری کسکول‌وار اطلاعات (Anthology) و صرف در کنار هم گذاشتن داده‌ها در یک پژوهش، اهمیت و ارزش خاصی ندارد. در واقع، اعتبار یک پژوهش، به میزان روش‌مندی تجزیه و تحلیل اطلاعات آن و همچنین برخورداری آن از روش‌های مناسب خود بستگی دارد.

مقصود از روش، فرایند عقلانی یا غیرعقلانی ذهن، برای شناخت یا کشف مجهولات است. در این تعریف، روش، به مجموعه قواعد، ابزار و فنونی اطلاق می‌شود که در یک پژوهش به کار گرفته می‌شود تا آدمی را از مجهولات به معلومات راهبری کند (ساروخانی، ۱۳۷۵: ج ۱، ۲۴). به بیان دیگر، «روش عبارت است از داشتن برنامه و طرح نظام‌مند، برای حرکت از یک نقطه و رسیدن به یک هدف» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۲۴). با اهمیت پیدا کردن دانش و روش تحقیق در عصر حاضر، به روش تحقیق در علوم بیشتر توجه شد و به تدریج به یک دانش مستقل با نام «روش‌شناسی»

(Methodology) تبدیل شد. بر این اساس، روش‌شناسی، تحقیق، شناخت و بررسی کارآمدی و ناکارآمدی‌های روش‌های گوناگون است. به عبارت دیگر، «روش‌شناسی تحقیق، مطالعه نظام‌مند روش‌هایی است که در درون یک نظام مطالعاتی به کار رفته است یا می‌تواند به کار گرفته شود. کار روش‌شناسی، توصیف فرایند تحقیق در یک زمینه تحقیقی و در معنای گسترده‌تر بازشناسی مجموعه فلسفی منسجم نظریه‌ها، مفاهیم یا اندیشه‌های مرتبط با موضوع و زمینه پژوهش است» (همان‌جا).

در روش‌شناسی یک پژوهش، ناقد با نگرش انتقادی و تحلیلی، فرایند عمومی انجام آن پژوهش را بررسی می‌کند، به معرفی و نقد روش‌های به‌کارگرفته‌شده محقق در نظام مطالعاتی‌اش می‌پردازد، چگونگی روند کار محقق را از صدور فرضیه تا ارائه نظریه ارزیابی می‌کند و بدین سان، بر اساس میزان روشمندی اثر و همچنین درستی و کارآمدی روش اتخاذشده، اعتبار، صحت و سقم، و غث و سمین نتایج تحقیق نویسنده را نقد می‌کند. روش‌شناسی، علاوه بر اینکه ابزاری سودمند و علمی برای نقد یک اثر محسوب می‌شود، در معرفی و ارائه روش‌های مناسب و علمی تحقیق برای محققان و دانشجویان نیز مفید واقع می‌شود. بر این اساس، در این تحقیق، علاوه بر نقد روشی کتاب/ارزش میراث صوفیه که یکی از آثار مهم و مرجع عرفان‌پژوهی محسوب می‌شود، روش عبدالحسین زرین کوب در این کتاب با معیارهای علمی و استاندارد پژوهش بررسی می‌شود تا در صورت روش‌مندی و انطباق روش پژوهشی ایشان با معیارهای صحیح پژوهشی، به‌عنوان روشی مناسب، برای انجام پژوهش‌های عرفانی و ادبی معرفی و جایگزین شیوه‌های غیرعلمی و احیاناً ذوقی و سلیقه‌ای گردد.

۴. روشمندی مطالعات و سبک زرین کوب در ارزش میراث صوفیه

گفته‌اند که در پژوهش علمی، «روش، عبارت است از یک برنامه منطقی منظم که اصول و تکنیک‌های جستجو را برای رسیدن به پاسخ سؤال تحقیق، تدوین و تنظیم می‌کند. کار اصلی این برنامه، در روند پژوهش، کنترل و هدایت محقق است؛ یعنی قلمرو مطالعه و یادداشت‌برداری را مشخص می‌کند، مراحل کار را سازمان می‌دهد، به

ذهن نظم و انضباط می‌بخشد تا مطالب را طبقه‌بندی و ارزیابی کند و دست‌یابی به نتایج پیش‌بینی شده را به‌طور منطقی امکان‌پذیر سازد» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۲۵). اهمیت داشتن روش در تحقیقات، تا جایی است که دکارت در باب آن می‌گوید: «بهتر آن است که بدون روش، کسی اصلاً فکر جستجوی حقیقتی نکند؛ زیرا محقق است که تحقیقات و مطالعات بدون نظم و درهم و برهم، نور طبیعی را مختل و ذهن را کور می‌سازد و کسی که خود را معتاد کند که این‌گونه در ظلمت راه رود، هرآینه به اندازه‌ای بینایی خود را ضعیف می‌کند که دیگر تاب مقاومت روشنایی روز را نمی‌آورد» (شاله، ۱۳۴۶: ۵۹).

نداشتن روش مشخص و نقشه معین، برای انجام تحقیقات و مطالعات عرفانی، یکی از ایرادات وارد به اکثر کتاب‌هایی است که در باب مبانی عرفان و تصوف نوشته شده است. همین امر باعث شده است که اکثر این کتاب‌ها، تا اندازه‌ای حالت کشکولی پیدا کنند و مطالب و دیدگاه‌های مختلف، بدون هیچ تحلیل یا تبعیت از دیدگاهی خاص در کنار هم قرار بگیرند؛ همچنین نداشتن ساختار منطقی و منسجم در اغلب این آثار از دیگر مشکلات این آثار به شمار می‌آید.

با توجه به این مطلب، می‌توان گفت که یکی از تفاوت‌ها و امتیازات ارزش میراث صوفیه، در قیاس با بسیاری از آثار و مطالعات عرفانی متعدد دیگر، روشمند بودن و برخوردار بودن آن از نقد و تحلیل‌های کارشناسانه‌ای است که حاکی از صاحب‌نظر و بینش‌مند بودن نویسنده آن در مطالعات و تحقیقات عرفانی است.

به بیان دیگر، زرین‌کوب در این کتاب، در کنار استفاده از روش تاریخی از شیوه‌ها و روش‌های فرعی‌تری همچون روش تحلیلی، استدلالی، تبیینی، توصیفی و نقد نیز بهره گرفته است. اشراف ایشان بر تاریخ، ادبیات، مفاهیم و منابع گوناگون عرفان و تصوف، موجب شده است که در برخورد با نظریه‌های مختلف در باب مسائل و زوایای عرفان و تصوف به‌جای اتخاذ رویکرد صرفاً توصیفی، به ارجاع، استناد، تحلیل، تبیین و نقد آراء مختلف نیز پردازد و با دیدگاه اصولی خویش، بتواند از بحث، نتیجه

بگیرد. از سوی دیگر، بهره‌گیری ایشان، از نثری فاخر و محکم، از دیگر ویژگی‌های شاخص این نویسنده محقق است. خلاصه آنکه، روشمندی و اشمال بر دیدگاه‌های تحلیلی - انتقادی، از نکات قوت و قابل توجه در کتاب/ارزش میراث صوفیه است که به آن، در دو محور «روش‌های پژوهشی» و «ویژگی‌های سبکی و شیوه بیان» خواهیم پرداخت.

۱-۴. نگاهی به روش‌های پژوهشی زرین کوب در کتاب ارزش میراث صوفیه

عبدالحسین زرین کوب، پژوهشگر و مورخ بزرگ معاصر، روش و سبک خاصی در تدوین و نگارش دارد که در این بخش، روش‌ها و همچنین، برخی از مؤلفه‌ها و اصول برجسته فنون تحقیقاتی ایشان، در کتاب/ارزش میراث صوفیه بررسی و تحلیل می‌شود:

۱-۱-۴. روش تاریخی

«در این روش پژوهش، برای شناخت یک پدیده با مراجعه به اسناد و مدارک، اطلاعات مورد نظر، درباره شرایط و مسائل گذشته آن، گردآوری می‌شود و پس از بررسی داده‌ها، آن پدیده در نگاهی تاریخی، توصیف و تحلیل می‌شود» (فتوحی، ۱۳۸۹: ۲۸). زرین کوب در ارزش میراث صوفیه، به گفته خود به دنبال «جستجویی در تاریخ تصوف» (زرین کوب، ۱۳۷۷: مقدمه چاپ دوم) است؛ لذا روش اصلی این کتاب، شناسایی و تحلیل ابعاد و زوایای مسائل مختلف تصوف و عرفان، از طریق بررسی سیر تاریخی و تطور آن (روش تاریخی) است و این روش را در سراسر کتاب می‌توان مشاهده کرد.

برای نمونه، به توصیف و تحلیل ایشان، درباره «پشمینه‌پوشی» و «زهد صوفی» می‌توان اشاره کرد که این مسائل را در تاریخ تصوف و حتی پیش از طلوع تصوف، یعنی از عهد پیامبر اسلام (ص) بررسی کرده و تحلیل‌های ارزشمندی در باب منشأ، سابقه و همچنین عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و تحول و تطور هر یک از این مسائل ارائه داده است (نک: همان: ۶۶-۳۹). همچنین مبحث ادب صوفیه از دیگر مباحثی است که در آن با بهره‌مندی از روش تاریخی، تطور و تحول ادب صوفیه را از جهات گوناگون، از ابتدا، یعنی از اقوال و مقالات مشایخ اولیه تصوف، تا روزگار مولوی بررسی کرده

است (نک: همان: ۱۲۸-۱۴۷). علاوه بر این، پژوهشی تاریخی، در باب اصطلاحات صوفیه انجام داده و در آن به اصطلاحات صوفیه از زوایا و وجوه مختلفی پرداخته است؛ زوایا و وجوهی مانند منشأ و علل اجتماعی تاریخی به وجود آمدن این اصطلاحات، مآخذ متعددی که صوفیان این اصطلاحات را از آن اخذ کرده‌اند و... (نک: همان: ۱۴۸-۱۵۰).

افزون بر این، زرین کوب با شناسایی و تحلیل ابهامات و مسائل متعدد درباره تصوف و عرفان، ابعاد و زوایای هر یک از آن مسائل را از طریق مراجعه به پیشینه تاریخی و همچنین بررسی سیر تاریخ و تطور آن (روش تاریخی) روشن ساخته است و بدین سان، خواننده با مطالعه این کتاب، علاوه بر کسب دانش و آگاهی بسیار (و نه اطلاعات)، می‌تواند تصویری واضح و کلی نیز از عرفان و تصوف اسلامی و سیر مطالب و مباحث آن تصور کند.

مطلب قابل ذکر در این مبحث، روش خاص زرین کوب در استناد به منابع و مآخذ است. زرین کوب در کتاب تاریخ در ترازو در مبحثی با عنوان «نقد و ارزیابی» به روش متداول در بین مورخ‌نماها و پژوهشگران در استفاده از منابع تاریخی، نقدهای بسیاری را وارد و اصول مهمی را درباره روش تحقیق در تاریخ ذکر کرده است (نک: زرین کوب، ۱۳۷۵: ۱۰۸-۱۶۷)؛ از جمله نکاتی که وی درباره روش تحقیق در تاریخ متذکر شده، روش استفاده از منابع و استنادات تاریخی است. او با انتقاد از پژوهشگران و مورخ‌نماهایی که صفحات بسیاری از پژوهش خود را با نقل و ذکر و ارجاع صرف به منابع تاریخی گران‌بار می‌کنند، روش آنان را «تاریخ‌نویسی با چسب و قیچی» (نک: همان: ۱۶۲) خوانده و یادآوری کرده است که روش صحیح در استنادها و بهره‌گیری‌های از منابع مختلف تاریخی، ذکر و ارجاع صرف نیست، بلکه محقق باید به دقت استشهادات و استنادات تاریخی را با نگاه انتقادی ارزیابی کند و هر جا که لازم به نظر برسد به جرح و تعدیل آن بپردازد. همچنین بر محقق لازم دانسته است که از گران‌بار کردن متن کتاب با اطلاعات پراکنده تاریخی اجتناب کند و آن دسته از

اطلاعات و استنادات و مدارکی را که وجود آن برای فهم متن ضرورت ندارد، در خارج از متن (قسمت یادداشت‌ها) بیاورد. نکاتی که زرین‌کوب درباره روش تحقیق در تاریخ متذکر شده، در کتاب *ارزش میراث صوفیه* نمود عینی یافته است. در سرتاسر این کتاب، روش نقد و ارزیابی منابع و استنادات تاریخی و همچنین پرهیز از ارائه اطلاعات تاریخی غیرضروری در متن که زرین‌کوب خود از آن به «خودنمایی جاهلانه» (همان) تعبیر کرده است، نمود چشمگیری دارد.

از دیگر نکاتی که زرین‌کوب درباره روش درست تحقیق در تاریخ، ذکر کرده است، احتراز از ذکر مطالب تاریخی بی‌ربط با موضوع مورد بحث است. وی توصیه کرده است که در بررسی تاریخی یک امر، نباید عنان قلم را فرو گذاشت؛ بلکه باید به بیان و شرح مطالبی پرداخت که در ارتباط مستقیم با موضوع است و یا بر موضوع تأثیر و نفوذ داشته است: «در کار تحقیق، چیره‌دستی همه آن نیست که محقق بداند آنچه باید بنویسد، چیست؛ نکته آن است که محقق باید بداند کدام چیزهاست که نباید بنویسد» (زرین‌کوب، ۱۳۳۷: ۴۱۲-۴۱۳). این نکته و توصیه زرین‌کوب نه تنها در *ارزش میراث صوفیه* بلکه در دیگر پژوهش‌های تاریخی ایشان نیز به شیوایی تمام، تحقق یافته است. چنان‌که کتاب *تصوف ایرانی در منظر تاریخی آن* (که متن ترجمه‌شده سخنرانی ایشان درباره معرفی تاریخی تصوف است) به‌لحاظ همین ویژگی - رعایت ایجاز و جامعیت در بیان مسائل تاریخی - ستوده شده و با عبارت «تصویر مینیاتورگونه» از کل قلمرو تصوف ایرانی توصیف شده است (نک: زرین‌کوب، ۱۳۸۳ب: ۹-۱۰).

۴-۱-۲. پردازش اطلاعات و نظریه‌پردازی

پژوهش، فرایند پردازش اطلاعات است؛ پردازشی که نظام‌مند و متعلق به گستره‌ای خاص از علوم است و به نوآوری می‌انجامد. بر اساس این تعریف، هر پژوهشی باید از سه رکن اصلی برخوردار باشد: اطلاعات، روشمندی و نظام‌دار بودن و در نهایت، پردازش اطلاعات که منظور از پردازش، تجزیه و تحلیل اطلاعات است (فرامرز قراملکی، ۱۳۸۱: ۱۲۰-۱۲۱). پردازش اطلاعات دارای اهمیت اساسی در همه

روش‌های پژوهشی و از جمله روش تاریخی است: «فرایند بررسی و تحلیل انتقادی اسناد و بقایای گذشته، روش تاریخی خوانده می‌شود، تاریخ، حاصل آمیزه‌ای از مطالعه اسناد مکتوب و تفسیر مطالب آن، در پرتو شواهد دیگر و تحلیل خود تاریخدان است» (بیکر، ۱۳۷۷: ۲۲۶).

در بررسی کتاب *ارزش میراث صوفیه*، پردازش و تحلیل اطلاعات، به‌عنوان یکی از امتیازات و شاخصه‌های اصلی این کتاب به چشم می‌آید. روش‌های اتخاذشده در این کتاب، برای پردازش اطلاعات با توجه به موضوع، به شکل دقیقی، انتخاب و به کار گرفته شده و در کنار استفاده از روش‌های توصیف، تعریف، استناد و استشهاد از روش‌های مقایسه و تطبیق، نقل و نقد اقوال مختلف، تعدیل اقوال، تحلیل انتقادی و استنتاج نیز استفاده شده است. بهره‌گیری زرین‌کوب از روش‌های تحلیل، مقایسه، انتقاد و پردازش موجب شده است که این کتاب، در قیاس با بسیاری از آثار مشابه، ضعف نظری (تئوریک) نداشته باشد و حضور نویسنده با دیدگاه‌ها و اندیشه‌های ناب و مستقل، برای استنتاج رأی صحیح، از دل آراء مختلف مطرح‌شده، به شکل محسوسی دریافت شود. تأمل در نمونه‌های زیر، جایگاه وی را در جهت بخشیدن به آراء مختلف و صدور نظریه نشان می‌دهد:

در فصل «تصوف در ترازو»، در باب منشأ اجتماعی و اخلاقی تصوف با بیان این که پیدایش مسلک تصوف را، هریک از اهل نظر به‌گونه‌ای توجیه کرده‌اند، دیدگاه محتمل و مستند خود را درباره آن، بیان می‌کند و سپس به بیان احتمالات و آراء دیگر می‌پردازد و انحراف هریک از این دیدگاه‌ها را با استناد به آثار و تاریخ تصوف، نقد و تحلیل می‌کند (نک: زرین‌کوب، ۱۳۷۷: ۱۷۴-۱۱۷)؛ یا در فصل «قلمرو عرفان»، نویسنده به فرضیه‌های متعدد خاورشناسان، در باب منشأ غیراسلامی تصوف اشاره می‌کند و با تحلیل نقاط ضعف و قوت هریک از فرضیه‌ها، در پایان، دیدگاه معقول و مستند خویش را چنین اعلام می‌کند که «وجود بعضی تشابهات، وجود اخذ و تقلید را ثابت نمی‌کند و فرض منشأ غیراسلامی برای تصوف معقول نیست» (همان: ۱۲-۱۴).

در نمونه‌هایی نیز، در بیان مسئله‌ای، بدون پردازش نظریه‌ای قطعی، تنها به آرا و اقوال مختلف درباره آن اکتفا می‌کند و این‌گونه با سکوت در قبال اقوال مختلف و ایجاد فرضیه‌های محتمل، و نه ارائه یا ادعای نظریه، راه تحقیق را برای آن موضوع باز می‌گذارد: «اینکه منشأ این‌گونه مکاشفات عرفانی، نوعی پندار و توهم است، یا قسمی بیماری صرع و یا فی‌المثل اختلالی است روحانی که با جریانات شعور باطنی بعضی بیماران ارتباط دارد، البته محل بحث است؛ لیکن شک نیست که در هر حال، این جذبه‌ها و مکاشفات، از احوالی است که برای هرکسی حاصل نمی‌شود و کسانی که استعداد روحانی خاص ندارند، از ادراک آن احوال بی‌بهره‌اند» (همان: ۲۸).

«ذوالنون از کسانی است که افکار و تعالیم نوافلاطونی را در تصوف وارد کرده‌اند. آثاری هم به او منسوب است که صحت انتساب پاره‌ای از آن‌ها، محل تأمل است. بعضی از تذکره‌نویسان، او را واقف به رموز کیمیا و همچنین، آشنا به معارف هرمس و خطوط قدیم مصری (هیروگلیف؟) دانسته‌اند. احتمال هست که در برخی موارد احوال او را با اخبار شخصی دیگر، به هم آمیخته باشند» (همان: ۵۹).

از دیگر شیوه‌های زرین کوب برای نظریه‌پردازی، استفاده از روش تطبیق و مقایسه است؛ برای مثال، در فصل «حکمت صوفیه»، این نظریه بیان می‌شود که حکمت اخوان‌الصفا، تلفیقی از حکمت‌ها و مذاهب دیگر، از جمله حکمت صوفیه و حکمت اسکندریه و نوافلاطونیان است. زرین کوب این نظریه را با مقایسه و تطبیق وجوه مشابهت‌های بین حکمت اخوان‌الصفا و حکمت‌های مذکور و همچنین با استناد به رسائل اخوان که توجه و تأثر آنان را از حکمت نوافلاطونیان و اشراق تأیید می‌کند، اثبات کرده است (همان: ۱۲۲-۱۲۶).

بهره‌گیری از روش مقایسه و تطبیق در قسمت‌های دیگر این کتاب نیز نمود بارزی دارد. در فصل‌ها و مباحث مختلف، عقاید و عناصر مربوط به تصوف و عرفان با عناصر عرفان‌ها و مذاهب دیگر جهان، مقایسه و وجوه شباهت و تفاوت‌ها ذکر شده و تأثیر و تأثرها با استدلال و استناد بررسی شده است که برای مثال می‌توان به این

مباحث در کتاب *ارزش میراث صوفیه* ارجاع داد: مقایسه و بیان شباهت، میان عناصر مختلف تصوف با عناصر مذاهب و عرفان‌های دیگر، حتی آیین شمن و توتم (نک: همان: ۲۷-۱۴)، مقایسه مقوله جذبه در تصوف با مقوله عنایت در عرفان کیه‌تیسست مسیحی (نک: همان: ۱۰۸)، بیان وجوه شباهت بین نظریه وحدت وجود ابن‌عربی با مذهب اسپینوز (نک: همان: ۱۰۹)، ذکر وجوه شباهت آداب سماع و ذکر سلسه رفاعیه با آداب سلسله عیسایویه (نک: همان: ۸۱ و ۲۶۲) و نمونه‌های فراوان دیگری که با مراجعه به کتاب می‌توان ملاحظه کرد.

از این رو، می‌توان گفت که پردازش اطلاعات به شکل علمی و روشمند، از ویژگی‌های بارز قلم استاد زرین‌کوب در این اثر است که یادآور این تعبیرات ابن‌خلدون است که «دیدۀ بصیرت می‌تواند اخبار را انتقاد کند و صحیح را برگزیند و به نیروی دانش، می‌توان صفحات صواب را روشن و تابناک ساخت» (ابن‌خلدون، ۱۳۵۹: ج ۱، ۱۱۶).

۳-۱-۴. نقد و ارزیابی اسناد و منابع

رویکرد عبدالحسین زرین‌کوب در بهره‌گیری از منابع و استناد به آن، مشابه رویکرد ایشان در نقل نظر محققان دیگر است. در مبحث قبل، اشاره شد که او در برخورد با اقوال و نظریات محققان، به جای قبول و پذیرش صرف، عالمانه، به نقد و تحلیل دیدگاه‌ها می‌پردازد و به تناسب و تشخیص علمی و مستند خویش، از شیوه‌های محققانه‌ای مانند پذیرش و تأیید، تعدیل و نقد، رد و انکار و... استفاده می‌کند. روش‌های مذکور در برخورد وی با منابع و اسناد نیز اغلب دیده می‌شود؛ به این معنی که ایشان، در بررسی‌های خویش، تنها به استناد و استشهاد به منابع و اسناد بسنده نمی‌کند بلکه با تأمل و ژرف‌اندیشی، به نقد و ارزیابی منابع و ارائه فرضیات معقول یا مقبول نیز می‌پردازد: «بین ابن‌سینا و شیخ ابوسعید، مکاتبه‌هایی هم شده است که بعضی نمونه‌ها، از آن باقی است. حتی تذکره‌نویسان گفته‌اند که پیر میهنه، یک رباعی شیخ‌الرئیس را نیز، جواب عارفانه و لطیف گفته است. اگر هم این روایات، مورد تردید باشد، قرابت روحانی، بین ابوسعید و شیخ‌الرئیس محل اختلاف نیست» (همان: ۶۷).

«برای اطلاعات بیشتر از احوال فعلی آن‌ها [فرقه خاکساریه]، رجوع شود به تحفه درویش و گنجینه اولیا، تألیف معصومعلی شاه مدرسی عالم که مشحون است از خرافات و قصه‌ها» (همان: ۲۶۲).

«در اسرار التوحید هم گفته شده است که شیخ را پروای تفکر در بیت نبود، جز بیتی که بر پشت رقعۀ درویشی نوشت... این روایات، البته محل تردید است و ظاهر، آن است که همه را به قصد تنزیه و تبرئه شیخ از اشتغال به شعر و شاعری ساخته‌اند و گویی، این را دون شأن شیخ می‌شمرده‌اند» (همان: ۲۶۶؛ همچنین نک: همان: ۸۵، ۸۷، ۸۹، ۱۱۶ و ۱۵۲).

این روش زرین کوب در استفاده و استنباط از منابع از مهم‌ترین بایسته‌های امر پژوهش به شمار می‌آید و در مقاله‌ای هم که خود ایشان درباره راه و رسم غور و تحقیق نگاشته‌اند، متذکر آن شده‌اند: «باید که محقق در شناخت ارزش اسناد و مآخذ نیز آن اندازه دقت و احتیاط داشته باشد که فریب لاف‌ها و گزاف‌ها و شوخی‌ها و نادرستی‌های مؤلفان اسناد و مآخذ را نخورد و آن همه را بیهوده راست و درست و بی‌خلل نپندارد» (زرین کوب، ۱۳۳۷: ۴۱۴).

۴-۱-۴. روش استدلالی و کشف علت‌ها

از روش‌های دیگری که محقق در تحلیل تاریخی ابعاد مختلف تصوف و عرفان، از آن بهره برده، روش استدلالی و کشف علت است که به‌وسیله آن، علل واقعیات و مسائل مختلفی از تصوف، با توجه به سیر تحول و تطور تاریخی آن بررسی شده است: «در هر حال، چون این سلسله‌ها با طبقات عامه بیشتر سروکار دارند تا با خواص و اهل مدرسه، ورود بعضی عناصر، از عقاید رایج بین عامه، در طریقت آن‌ها عجب نیست و ظاهراً از همین روست که در بین سلسله‌های طریقت، رسم‌ها و آدابی از میراث مذاهب قدیم باقی مانده است که بیش‌وکم، نزد متشرعه، ناصواب یا نارواست...» (همان: ۷۹-۸۰).

«این‌گونه دعاوی، همان قدر که بین ساده‌لوحان، با قبول و اعجاب مواجه می‌شده است، نزد دیگران، با شک و انکار تلقی می‌شده. به همین جهت، صوفیه و مشایخ آن‌ها

در بین امواج رد و قبول عامه، گاه به اوج قدسیت می‌رسیده‌اند و گاه به ورطه کفر و ارتداد و سالوس و ریا می‌افتاده‌اند» (همان: ۱۵۳؛ همچنین نک: همان: ۱۴، ۱۵، ۱۵۱، ۱۵۲ و ۱۵۹).

۴-۱۵. استناد و استشهاد به آیه، حدیث، حکایت و شعر

آگاهی و بلکه تسلط عمیق محقق، بر مفاهیم و مسائل دینی و ادبی موجب شده است که استشهاد و استناد به آیه، حدیث، حکایت و شعر به‌عنوان یکی از ویژگی‌های بارز/ارزش میراث صوفیه، نمودی پررنگ داشته باشد. زرین‌کوب در سرتاسر این اثر تحقیقی، برای اثبات و تأیید یک موضوع یا یک ادعا و یا به‌منظور ارائه توضیحی بیشتر به آیات، احادیث، حکایات و اشعار فارسی و عربی رجوع می‌کند و از آن به‌عنوان نمونه و شاهد موضوع و یا سند ادعای خویش بهره می‌گیرد. در زیر، به نمونه‌هایی از استنادها و استشهادهای به‌کاررفته در این کتاب اشاره می‌شود:

در مبحث بررسی ریشه مفاهیم تصوف در اسلام، به آیات، احادیث و روایت‌های متعددی اشاره کرده است (نک: همان: ۳۵-۳۸)؛ همچنین علاوه بر استنادات اشاره‌شده در متن کتاب، احادیث و آیات بسیاری نیز در قسمت یادداشت‌های مربوط به این مبحث، با ذکر سند یا اسناد، درج شده است (نک: همان: ۳۵-۳۸ و ۲۵۸-۲۵۹).

همچنین در توضیح مفهوم کشف و شهود صوفیه، پس از ارائه سخنان و عقاید صوفیه در این باب، برای بیان اهمیت این نوع معرفت، ابیاتی از مثنوی معنوی را در این‌باره به‌عنوان شاهد آورده و به تمثیل معروف مسابقه نقاشان چینی و نقاشان رومی نیز استناد کرده است (نک: همان: ۲۹ و ۲۵۸).

در بررسی عرفان محیی‌الدین ابن‌عربی نیز، به بیان مفاهیم تجلی ازلی، فیض اقدس و اعیان ثابته، بر اساس آثار محیی‌الدین پرداخته و پس از ارائه توضیحاتی در این باب، برای تصدیق و تأیید اینکه سخنان و توضیحات مشروح، بر اساس دیدگاه محیی‌الدین است، به اشعاری از محیی‌الدین استشهاد کرده است (نک: همان: ۱۱۹ و ۲۶۴-۲۶۵). برای ملاحظه نمونه‌های بیشتر در این مورد نک: همان ۳۶ و ۲۵۸، ۶۷ و ۲۶۱، ۱۰۶ و ۲۶۴، ۱۵۵ و ۲۶۶، ۱۶۵ و ۲۶۸.

۴-۱-۶. حقیقت‌جویی و پرهیز از تعصب و مبالغه

نقد عالمانه، عاری از هرگونه شائبه غرض، حب و بغض، جانبداری، مبالغه و یا تقدس‌بخشی، به‌طور کلی از ویژگی‌های روشی عبدالحسین زرین‌کوب است که خود، التزام به این ویژگی را بر دیگر ناقدان و محققان نیز فرض دانسته است: «البته لازمه این مایه دقت و احتیاط آن است که آزاداندیشی و حق‌پرستی در وی [محقق] بدان پایه رسیده باشد که بتواند نتیجه درست تحقیق خود را بی‌ملاحظه و بدون روی و ریا بیان کند و تعصب و غرض او را از بیان حقیقت باز ندارد. شرط این مایه حق‌پرستی و آزاداندیشی نیز آن است که محقق پیش از شروع تحقیق، نتیجه مطلوب را در نظر نگرفته باشد و در حقیقت برای تأیید اندیشه قبلی خویش از راه تحقیق به جستجوی شاهد و سند نپرداخته باشد» (همان: ۴۱۴).

با توجه به این مطلب، اگر به‌طور کلی آثار حوزه تصوف‌پژوهی زرین‌کوب از لحاظ رعایت ویژگی یادشده - حقیقت‌جویی و پرهیز از تقدس‌بخشی یا غرض‌ورزی در نقد تصوف و صوفیه - بررسی شود، ملاحظه می‌شود که در تمامی این آثار، نویسنده کوشیده است فارغ از هرگونه غرض‌ورزی و تقدس‌بخشی به ارزیابی و نقد عالمانه تصوف و صوفیه بپردازد. کتاب‌های جستجو در تصوف ایران و دنباله جستجو در تصوف ایران از جمله دیگر آثار مهم زرین‌کوب در زمینه تصوف است که در سرتاسر این آثار، خواننده، شاهد تلاش نویسنده برای بررسی و ارزیابی نقادانه تصوف و عناصر آن با روش تاریخی است. چنان‌که نویسنده خود در مقدمه این آثار، مشخصاً به این مطلب اذعان کرده است: «در این جستجو به‌رغم آنچه برخی از گزارشگران پرحرارت در دفاع از هرآنچه موضوع بحث آن‌هاست شیوه دارند، جای‌جای نیز هر جا کاستی و نادرستی به نظر رسیده، بازنموده آمده است» (همو، ۱۳۷۹: مقدمه).

«دنباله جستجو در واقع خط سیری را که جستجو در تصوف ایران در پیش داشت، از سر می‌گیرد و می‌کوشد تا دور از شایبه هرگونه شوق و نفرت در باب این جریان فکری و رفتاری [تصوف] به شناخت و ارزیابی عینی دست یابد. از همان آغاز کار نیز، آنچه در بحث نقد صوفی به محک می‌زند، می‌تواند خواننده را به این حقیقت متوجه

سازد که اینجا هدف جستجو، رد و قبول نیست؛ مقصود بررسی ویژگی‌هایی است که پدیدهٔ تصوف را از سایر پدیده‌های فکری و شناختی مشابه یا قابل‌التباس متمایز می‌دارد» (همو، ۱۳۸۷: ۷).

روش خاص زرین‌کوب در دو اثر یادشده، در کتاب *ارزش میراث صوفیه* نیز به‌دقت دنبال شده است؛ تا جایی که می‌توان گفت نقد تصوف فارغ از هرگونه غرض‌ورزی و تقدس‌بخشی، یکی از ویژگی‌های شاخص این کتاب است که سرتاسر کتاب، نمودار این ویژگی است و حتی نام انتخاب‌شده برای آن - *ارزش میراث صوفیه* - در واقع براءت استهلالی بر موضوع کتاب، یعنی نقد و ارزیابی تصوف است که در این نقد و ارزیابی، نویسنده سعی کرده است به تعبیر خود، همچون یک قاضی و نه مدافع، از هرگونه جانبداری و شتاب‌زدگی، برکنار باشد و فقط به ترسیم دورنمایی از دنیای صوفیه و زشتی‌ها و زیبایی‌هایی که در آن هست، بپردازد (همو، ۱۳۷۷: مقدمه).

برای نشان دادن نمونه‌هایی از نقد عالمانه و عاری از تعصب نویسنده در کتاب *ارزش میراث صوفیه*، مباحث و عبارات‌های متعددی قابل‌ارجاع است که به پاره‌ای از آن اشاره می‌شود:

محقق در مبحث منشأ اجتماعی و اخلاقی تصوف، دیدگاه‌های مختلفی از اهل نظر را ذکر می‌کند و سپس با استناد به منابع تاریخی و ادبی مختلف، ضمن بیان نقاط قوت و ضعف هر نظریه، افراط و قضاوت یک‌طرفهٔ صاحبان آن نظریه را نشان می‌دهد (نک: همان: ۱۷۴-۱۷۷).

«... فرضیه‌هایی نیز از این قبیل که تصوف، عکس‌العمل دماغ آریایی است در مقابل مذاهب و عقاید سامی، یا اینکه تصوف نوعی عصیان و سرکشی منفی است، در برابر مذهب و حکومت که بعضی از اهل تحقیق در این باره اظهار کرده‌اند، از مقولهٔ خیال‌بافی‌های شاعرانه است و به هر حال، این‌گونه سخنان با همهٔ فریبندگی ظاهری که دارد، امروز در دنیای علم، شوخ‌چشمی و گستاخی به نظر می‌آید و قابل‌دفاع نیست» (همان: ۱۳).

در باب تصوف و ارزیابی نقاط روشن و تاریک آن می‌نویسد: «...حق آن است که این میراث، کهن‌گنجی است پرمایه، اما اسرارآمیز و تا اندازه‌ای شوم. گنجی پرمایه است، درآکنده به اندیشه‌ها و آثار تازه‌ای بی‌مانند، مجموعه‌ای است اسرارآمیز از شگفت‌ترین مایه‌های انسانی. اما این میراث پرمایه، میراثی است شوم، هم برای آن‌ها که گردآورندگان این سرمایه بوده‌اند، هم برای کسانی که این میراث را یافته‌اند...» (همان: ۱۵۱؛ همچنین نک: ۱۰، ۱۵۵، ۱۶۳ و ۲۵۵).

گفتنی است که پرهیز از تقدس‌نمایی و غرض‌ورزی، حقیقت‌جویی، داشتن روحیه انتقادی و رعایت اصول و بایسته‌های نقد صحیح از ویژگی‌های روشی پژوهشگران و حقیقت‌طلبان موفق است که نویسنده آن را آگاهانه برگزیده است و با همه دشواری‌هایی که این روش، ممکن است برای محقق پیش آورد، خود را ملزم به رعایت آن ساخته است. چنان‌که نمود این روحیه و روش، افزون بر آثار حوزه تصوف پژوهی در پژوهش‌های تاریخی ایشان نیز قابل مشاهده است و حتی خود در بسیاری از این آثار (مثل ویرایش دوم کتاب *دو قرن سکوت و تاریخ ایران*) به آن اذعان کرده است (نک: همو، ۱۳۸۴: ۱۹؛ همو، ۱۳۸۳ الف: ۱۵۰).

۴-۱-۷. فهرست‌های موضوعی، اعلام و اصطلاحات

یکی از ویژگی‌های ارزشمند و تحقیقی *ارزش میراث صوفیه*، اشتغال آن بر فهرست‌های راهنمایی است که به خواننده و محقق، امکان جستجو و پیدا کردن مطلب منظور را می‌دهد. فهرست‌های مذکور عبارت‌اند از: فهرست موضوعی که در ابتدای کتاب قرار گرفته است و در ذیل آن، موضوعات کلی و جزئی بررسی شده در هر فصل، با ذکر شماره صفحه در آن تنظیم شده است. همچنین، چندین فهرست دیگر که در پایان کتاب قرار گرفته است و به ترتیب، عبارت است از: «فهرست اسامی اشخاص»، «فهرست اسامی اماکن»، «فهرست اسامی کتاب‌ها»، «فهرست قبایل»، «سلسله‌ها، فرق و خاندان» و در نهایت «فهرست بعضی از اصطلاحات» (نک: همو، ۱۳۷۷: ۳۱۶-۲۹۱). این فهرست‌ها همگام با روش‌های نوین تحقیق، برای سهولت استفاده به *ارزش میراث صوفیه* افزوده شده است تا محقق برای یافتن موضوعی

خاص، مجبور به خواندن تمام کتاب نشود.

۴-۱-۸. روش استناد به منابع و مراجع

یکی از ویژگی‌های مهم و روش‌مند این کتاب، تحقیق و تدبر در منابع معتبر دست‌اول و متون کهن و همچنین، استناد به آن است. از سوی دیگر، زرین‌کوب به همان میزان که از منابع کهن در این اثر بهره جسته، به علت تسلط بر زبان‌های انگلیسی، فرانسوی، ایتالیایی و آلمانی، از تحقیقات روشمند اروپاییان نیز که مرتبط با مباحث مختلف عرفان است، استفاده کرده است. برای دریافت جامعیت منابع در این کتاب، می‌توان به بخش یادداشت‌ها، مراجعه و ارجاعات داده‌شده در این قسمت را ملاحظه کرد (همان: ۲۵۵-۲۷۱).

نکته مذکور یکی از ویژگی‌های روشمند و ارزشمند این کتاب محسوب می‌شود؛ اما در مقابل این نقطه قوت، در بررسی روش زرین‌کوب در استناد به منابع و مراجع، سه ویژگی یا سه نقد که در این زمینه وارد است، مشاهده می‌شود که این سه ویژگی، فی‌نفسه، روشی غیرعلمی محسوب می‌شود:

اولین نقدی که در روش استناد/ارزش میراث صوفیه دریافت می‌شود، ارائه گزیده‌ای از مراجع به جای مراجع است که البته این مسئله هرچند قابل توجیه می‌تواند بود، از نگاه روش‌شناسانه، یک اشکال کلی تلقی می‌شود (نک: همان: ۲۷۲-۲۸۰).

نکته دوم که گاه خواننده با آن مواجه می‌شود، استناد نکردن به منبع و مأخذ، در ارائه اخبار و اطلاعات است. این موضوع به خصوص با توجه به اینکه شیوه بیان/ارزش میراث صوفیه استنادی است، به مستند بودن کتاب آسیب می‌زند؛ برای مثال، نویسنده در بررسی فلسفه عرفان هندی و عناصر اصلی این حکمت، همچون برهما، اتما، سمساره، موکته و... بدون اشاره و استناد به منبع خاصی، به این مبحث پرداخته است (همان: ۱۷-۱۸). همچنین در بسیاری موارد، در مستند کردن مباحث، تنها به آوردن صورت لاتین اسامی و اصطلاحات ذکرشده در مبحث، بدون ارجاع به منبعی خاص، اکتفا کرده است (همان: ۱۹، ۲۱، ۲۴ و ۲۷).

اما سومین نقد وارد بر شیوه مستندسازی نویسنده کتاب ارزش میراث صوفیه،

رعایت نکردن اصول کتابنامه‌نویسی و یکدست نبودن ارجاعات است؛ برای نمونه، با مراجعه به قسمت یادداشت‌ها، مشاهده می‌شود که مراجع گاه بر اساس نام کتاب و گاه بر اساس نام مؤلف تنظیم شده و این، در حالی است که گزیدهٔ مراجع کتاب، بر اساس نام کتاب مدون شده است (نک: همان: ۲۵۵-۲۸۰).

۲-۴. نگاهی به ویژگی‌های سبکی نثر در ارزش میراث صوفیه

یکی از ویژگی‌های قابل ذکر در روش‌شناسی تحقیقات زرین‌کوب، به‌طور کلی و به‌طور خاص ارزش میراث صوفیه، نثر فاخر و شاخص و ارزشمندی است که استاد در این آثار به کار گرفته است؛ نثری که به‌حقیقت، معیار و الگویی مناسب برای فارسی‌نویسی و ارائهٔ تحقیق محسوب می‌شود؛ به‌گونه‌ای که می‌توان آن را «سبک نثر استاد زرین‌کوب» نامید، چنان‌که گفته‌اند: «ارتباط زنده‌یاد زرین‌کوب، با نسل بزرگی از مخاطبانش - حداقل از دههٔ چهل تا ماه‌های پایانی عمر- زیباترین ارتباط کلامی بوده و نثر و کیفیت تدوین آثار وی، به مکتبی خاص در مفهوم‌نگاری مقولات ادبی، تاریخی و عرفانی ایران بدل شده است» (دهباشی، ۱۳۷۸: ۳۰).

در ادامه به برخی از ویژگی‌های سبکی نثر زرین‌کوب در این اثر تحقیقی پرداخته می‌شود. البته با اذعان به فاخر بودن نثر محقق، قابل ذکر است که طرح عنوان «ویژگی‌های سبکی نثر زرین‌کوب»، به‌منظور شناسایی و نقد روش نگارش ایشان انجام گرفته است و به معنای تأیید همهٔ آن ویژگی‌ها نیست؛ زیرا در نثر ایشان، گاه ویژگی‌هایی وجود دارد که به گمان ما در برخی موارد، مُخلِ فصاحت کلام شده است و ناگزیر از نقاط ضعف این کتاب محسوب می‌شود؛ برای مثال مواردی مانند «آوردن جملات بلند و طولانی» یا «پیچیده‌شدن کلام و دورشدن آن از روانی کلام» از جمله ویژگی‌های سبک نگارش این محقق نامدار محسوب می‌شود که قابل نقد است.

۲-۴-۱. پیوند نثر ارزش میراث صوفیه با فنون ادبی

در اصل، زبان ارزش میراث صوفیه زبان علمی است به این معنی که در این اثر، از زبان صریحی استفاده شده است که تعبیرهای مستقیم و ساختار منسجم و منطقی دارد و خواننده غالباً مستقیم و بدون درنگ برای دریافت معانی کلمات و تعبیرات، به

مدلول رهنمون می‌شود (برای تعریف زبان علمی نک: سمیعی گیلانی، ۱۳۸۹: ۴۷). با این‌همه، گاه در نثر این کتاب، برای جاذبه بخشیدن به سخن، از آرایه‌ها و فنون مختلف ادبی استفاده شده است؛ آرایه‌هایی چون تلمیح، تضاد، تشخیص، تشبیه، استعاره، اقتباس، حل و فنون ادبی دیگری که قریحه لطیف و ذوق سلیم نویسنده، آن را چاشنی نثر و سخن خویش ساخته است تا خواننده را بدون هیچ ملال و سرگردانی، در سرتاسر این کتاب، همراه خود سازد، اما ایراد این آرایه‌ها در نثر علمی و تاریخی جای نقد و اشکال است.

«در قرنی که حلاج می‌زیست، در بغداد از در و دیوار نغمه شعر و ادب بلند بود و همه طبقات از فلاسفه و اخوان‌الصفا تا اصحاب حدیث و تفسیر با شعر و ادب سر و کار داشتند» (همان: ۱۴۰).

«آنچه این صوفیان نام‌آور را عرضه قتل و آزار می‌کرد، بی‌احتیاطی آن‌ها بود، در افشای آنچه اسرار صوفیه به شمار می‌آمد و از این طایفه، هرکس که "از او گشت سر دار بلند"، "جرمش این بود که اسرار هویدا می‌کرد"» (همان: ۱۶۹)؛ و برای ملاحظه نمونه‌های بیشتری از نثر آهنگین و سرشار از ملاحظت و تلمیح زرین‌کوب نک: همان: ۳۵، ۴۱، ۵۷، ۹۱، ۱۰۲، ۱۳۶ و ۱۶۷).

۲-۲-۴. جملات بلند و طولانی و معترضه

یکی از ویژگی‌های سبکی، در نثر ارزش میراث صوفیه، استفاده از جملات طولانی است. جملات پایه و پیرو تودرتو، استفاده از جملات معترضه با بسامد بسیار بالا، استفاده از قیود و صفات مختلف (در انواع ساده، مرکب و عبارت‌های قیدی و وصفی)، استفاده مکرر از واژگان مترادف، کاربرد عبارت‌ها و جملات عطفی و تفسیری و... هریک از ویژگی‌های سبکی نثر زرین‌کوب است که البته این ویژگی‌ها خود از عوامل اصلی طولانی شدن جملات وی نیز محسوب می‌شود که گاه نیز همین مسئله باعث شده است که در فهم مخاطب خلل وارد شود و یا مخاطب مجبور شود که برای فهم بهتر، چند بار به اول مطلب بازگردد و آن را بازخوانی کند: «... و از همین روست که بعضی از صوفیه، وقتی در مجلسی سخن از "حدثنا" و "اخبرنا" که شیوه اهل حدیث

بود می‌شنیدند، برمی‌آشفتنند و فریاد می‌زدند که "تا چند از این حدثنا و اخبرنا؟ یک تن نیست که سخن از حدثنی قلبی عن ربی بگوید؟" ... و آنجا که صوفیه، علم خویش را ورای علم اهل مدرسه می‌دیده‌اند و دفتر خویش را از سواد و حرف عاری می‌شمرده‌اند، اینجاست و این‌همه، از اسرار صوفیه به شمار می‌آید» (همان: ۱۶۷؛ همچنین برای ملاحظه نمونه‌های بیشتر، نک: همان: ۳۵، ۴۱ و ۱۰۶).

این ویژگی گاه منجر به ایجاد تعقید و دوری از روانی کلام و سادگی بیان شده است و از همین رو، خواننده در مواجهه با این قسمت‌های متن، ناگزیر می‌گردد تا برای دریافت مطلب، آن را با تأمل و صرف وقت و حوصله بیشتری بخواند؛ برای نمونه، تأثیر مخرب مواردی چون طولانی کردن جملات، پی‌درپی آوردن جملات پایه و پیرو و... در بندهای زیر ملاحظه می‌شود:

«منشأ طریقه صوفیه، به یک معنی هم حاجت درونی انسان است که می‌خواهد با مبدأ وجود و معبود خویش، رابطه مستقیم پیدا کند. رابطه‌ای که دوسری باشد و خدا و انسان را با رشته دوجانبه‌ای به هم پیوندند. این رابطه در حقیقت ملجأی است که تا انسان از محدودیت‌ها و تقیدهایی که شریعت متکلمان پدید آورده است و او را به کلی از خدای خویش جدا می‌سازد، برهد و در پناه آن جای بگیرد» (همان: ۳۰).

«صوفیه هم با آنکه بنای کارشان بر مجاهدت‌های فردی است و هریک از آن‌ها می‌کوشد تا به قول معروف، گلیم خویش از موج به در برد، تدریجاً به سبب تجاذب معنوی و برای اینکه در مقابل هجوم مخالفان تنها نمانند، جماعت‌های برادری و فرقه‌های خاص اخوت درست کرده‌اند و در برابر مسجد و مدرسه که پناهگاه متشرعه و فقها بوده است، آن‌ها نیز برای خویش، زاویه و خانقاه ساخته‌اند و...» (همان: ۳۵).

«این معرفت، شرط حصولش کشف است و وجد و اشراقات قلبی و باطنی. حق که جز او هیچ چیز دیگر نیست، گذشته از جلال و عظمت، صاحب کمال و جمال است و البته برای دریافت جمال و نیل بدان، اگر هیچ راه هست، راه عشق است نه راه عقل. از این روست که...» (همان: ۳۰).

یکی دیگر از مختصات سبکی ارزش میراث صوفیه، بسامد بالای جملات پرسشی است. نویسنده این کتاب در موارد متعددی، برای طرح مسائل مبهم پژوهش، بیان موضوع، برانگیختن حس جستجوگری و تأمل مخاطب برای یافتن حقیقت و... از راهکار طرح پرسش‌های بلاغی بهره برده است. همچنین در نمونه‌هایی نیز در پایان بحث، با طرح پرسش‌ها و فرضیه‌هایی در زمینه موضوع بررسی شده، به خوانندگان و پژوهشگران به گونه‌ای غیرمستقیم، موضوعاتی را که نیازمند تحقیق است، پیشنهاد می‌دهد. در زیر به چند نمونه، از کاربرد اسلوب استفهام، در کتاب حاضر اشاره می‌شود:

«آیا این‌گونه احادیث که در مجموعه‌های حدیث نظایر بسیار دارد، نمی‌تواند دستاویزی باشد برای مسلمانانی که محبت حق را نقطه اتکای خویش می‌کرده‌اند و برای نیل به وصال او بیرون از راه بحث و درس به ریاضت و تفکر می‌پرداخته‌اند» (همان: ۳۷)؟

«در هر حال قلندران، صورت تازه‌ای از ملامتیه بوده‌اند، لیکن با آن‌ها از بعضی جهات نیز تفاوت داشته‌اند. اما ملامتیه چه کسانی بوده‌اند» (همان: ۸۶)؟
«اما البته در اینجا طبعاً این سؤال پیش می‌آید که پس حدوث کاینات عالم که ناچار محسوس و مشهود است و آن را به هیچ وجه انکار نمی‌توان کرد، چگونه است» (همان: ۱۱۹؛ همچنین نک: همان: ۲۸، ۶۳-۶۴، ۱۲۳، ۱۲۵ و ۱۴۸)؟

۵. نتیجه‌گیری

نتایج مقاله حاضر عبارت است از:

۱-۵. در قیاس با آثار کشکولی و تألیفی، روشمندی، اشتغال بر دیدگاه‌های اصولی و استفاده از رویکردهای تحلیلی، انتقادی، استنادی و... (به‌جای اتخاذ صرف رویکرد توصیف و جمع‌آوری اطلاعات)، از نکات قوت کتاب ارزش میراث صوفیه ارزیابی می‌شود که همین امر موجب شده است تا این کتاب، ضعف نظری نداشته باشد و حضور نویسنده، با دیدگاه‌های مستقل، برای استنتاج رأی صحیح، از میان آراء مختلف

مطرح‌شده، به شکل محسوسی قابل دریافت باشد.

۲-۵. روش‌های پژوهشی و همچنین ویژگی‌های شاخص کتاب *ارزش میراث صوفیه*، ذیل دو محور «روش‌های پژوهشی» و «ویژگی‌های سبکی و شیوه بیان» قابل ارزیابی است. بهره‌گیری از روش‌های تاریخی، پردازش اطلاعات و نظریه‌پردازی، روش استدلالی و کشف علت‌ها، روش استنادی، نقد و ارزیابی اسناد، حقیقت‌جویی و پرهیز از تعصب، درج فهرست‌های موضوعی و اعلام، تنوع منابع، پیوند نثر با فنون ادبی و کاربرد اسلوب استفهام از نقاط قوت کتاب است.

۳-۵. در این میان «ارائه گزیده مراجع»، «مستند نساختن و یکدست نبودن روش کتاب‌نامه‌نویسی»، «استفاده از جملات بلند و طولانی» و «تعقید و ضعف تألیف» — در عین فخامت و استحکام نثر — از نقاط ضعف کتاب به شمار می‌آید.

۴-۵. نقد روش‌شناسی کتاب *ارزش میراث صوفیه* و بررسی کارآمدی رویکردهای اتخاذشده، در این کتاب، ناقد را به این نتیجه رهنمون می‌سازد که به‌رغم وجود برخی کاستی‌های روشمند در این کتاب، روش تحقیق و حقیقت‌یابی استاد زرین‌کوب، می‌تواند، به‌عنوان الگویی علمی، شایسته و کارآمد برای دانشجویان و محققان معرفی شود، تا جایگزین روش‌های غیرعلمی و سلیقه‌ای گردد.

منابع

- ابن خلدون، ابوزید عبدالرحمن بن محمد (۱۳۵۹)، مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، چ ۴، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اصغریور، داود (۱۳۸۵)، «کتاب‌شناسی روش تحقیق و روش‌شناسی علوم انسانی»، روش‌شناسی علوم انسانی، شماره ۴۸، ۱۶۸-۱۵۵.
- ایمان، محمدتقی (۱۳۹۱)، فلسفه روش تحقیق در علوم انسانی، چ ۲، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بیکر، تزال (۱۳۷۷)، نحوه انجام تحقیقات اجتماعی، ترجمه هوشنگ ناییب، تهران: روشن.
- داودنیا، اعظم (۱۳۹۳)، روش‌شناسی تفسیر الواضح، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.
- دهباشی، علی (۱۳۷۸)، «کارنامه زرین»، بخارا، شماره ۷، ۳۱-۲۹.
- رضانزاد (نوشین)، غلامرضا (۱۳۵۵ الف)، «ارزش میراث صوفیه»، گوهر، شماره ۴۵ (آذر)، ۸۰۳-۷۹۸.
- _____ (۱۳۵۵ ب)، «ارزش میراث صوفیه»، گوهر، شماره ۴۶ (دی)، ۸۸۳-۸۸۰.
- _____ (۱۳۵۶ الف)، «ارزش میراث صوفیه»، گوهر، شماره ۴۹ (فروردین)، ۸۳-۷۹.
- _____ (۱۳۵۶ ب)، «ارزش میراث صوفیه»، گوهر، شماره ۵۰ (اردیبهشت)، ۱۷۱-۱۶۶.
- _____ (۱۳۵۶ پ)، «ارزش میراث صوفیه» ع گوهر، شماره ۵۶ (آبان)، ۶۴۳-۶۴۲.
- _____ (۱۳۵۶ ت)، «ارزش میراث صوفیه»، گوهر، شماره ۵۷ (آذر)، ۷۲۲-۷۱۸.
- _____ (۱۳۵۶ ث)، «ارزش میراث صوفیه»، گوهر، شماره ۵۸ (دی)، ۸۰۷-۸۰۳.
- _____ (۱۳۵۶ ج)، «ارزش میراث صوفیه»، گوهر، شماره ۵۹ و ۶۰ (بهمن و اسفند)، ۹۳۱-۹۳۵.
- _____ (۱۳۵۷ الف)، «ارزش میراث صوفیه»، گوهر، شماره ۶۳ (خرداد)، ۲۵۶-۲۵۴.
- _____ (۱۳۵۷ ب)، «ارزش میراث صوفیه»، گوهر، شماره ۶۴ (تیر)، ۳۳۶-۳۳۳.
- _____ (۱۳۵۷ پ)، «ارزش میراث صوفیه»، گوهر، شماره ۶۷ (مهر)، ۵۶۷-۵۶۴.
- _____ (۱۳۵۷ ت)، «ارزش میراث صوفیه»، گوهر، شماره ۶۸ (آبان)، ۶۴۹-۶۴۳.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۳۲ الف)، «روش‌های علمی در نقد آثار ادبی»، یغما، شماره ۶۱ (تیرماه)، ۱۴۸-۱۴۴.
- _____ (۱۳۳۲ ب)، «روش‌های علمی در نقد آثار ادبی»، یغما، شماره ۶۱ (مردادماه)، ۲۱۲-۱۸۶.

- (۱۳۳۶ الف)، «روش‌های علمی در نقد و تصحیح متون ادبی»، یغما، شماره ۱۱۰ (شهریورماه)، ۲۵۹-۲۶۴.
- (۱۳۳۶ ب)، «روش‌های علمی در نقد و تصحیح متون ادبی»، یغما، شماره ۱۱۱ (مهرماه)، ۳۱۰-۳۱۴.
- (۱۳۳۷)، «تحقیق درست»، سخن، دوره نهم، شماره ۵ (مردادماه)، ۴۰۹-۴۱۶.
- (۱۳۷۵)، تاریخ در ترازو، چ ۴، تهران: امیرکبیر.
- (۱۳۷۷)، ارزش میراث صوفیه، چ ۸، تهران: امیرکبیر.
- (۱۳۷۹)، جستجو در تصوف ایران، چ ۶، تهران: امیرکبیر.
- (۱۳۸۳ الف)، تاریخ ایران (بعد از اسلام)، چ ۱۰، تهران: امیرکبیر.
- (۱۳۸۳ ب)، تصوف ایرانی در منظر تاریخی آن، ترجمه مجدالدین کیوانی، تهران: سخن.
- (۱۳۸۴)، دوقرن سکوت، چ ۲۰، تهران: سخن.
- (۱۳۸۷)، دنباله جستجو در تصوف ایران، چ ۷، تهران: امیرکبیر.
- ساروخانی باقر (۱۳۷۵)، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، چ ۳، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سمیعی گیلانی، احمد (۱۳۸۹)، نگارش و ویرایش، چ ۱۱، تهران: سمت.
- شاله، فلیسین (۱۳۴۶)، شناخت روش علوم یا فلسفه علمی، ترجمه یحیی مهدوی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- غلامی نژاد، محمدعلی و قبول، احسان (۱۳۸۶)، «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های زبان و ادبیات فارسی». پژوهش‌های ادب عرفانی، شماره ۱، ۱۸۱-۱۹۲.
- فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۳۸۹)، آیین نگارش مقاله پژوهشی، چ ۵، تهران: سخن.
- فخاری، علیرضا (۱۳۹۲) «روش‌شناسی تفسیری امام رضا(ع)»، سراج منیر، سال سوم، شماره ۱۱، ۲۵-۴۲.
- فرامرز قراملکی، احد (۱۳۸۱)، «ضرورت‌های پژوهش در مطالعات دینی»، حدیث‌اندیشه، شماره ۳ و ۴، ۱۱۷-۱۴۴.
- (۱۳۸۵)، روش‌شناسی مطالعات دینی، مشهد: دانشگاه علوم انسانی رضوی.
- قبول، احسان (۱۳۹۰)، «روش‌شناسی پژوهش‌های ادبی»، پایان‌نامه دکترای تخصصی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد.

- قیوم‌زاده، محمود (۱۳۹۱)، «بررسی و تبیین روش‌شناسی مکتب کلامی ماتریدی»، *آینه معرفت*، شماره ۳۱، ۱۱۹-۱۳۷.
- کومبز، فیلیپ (۱۳۷۳)، *بحران جهانی تعلیم و تربیت*، ترجمه فرید آل آقا، چ ۲، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ناشناس (۱۳۸۷)، «فهرست مقالات منتشرشده در باب روش‌شناسی علوم انسانی»، *روش‌شناسی علوم انسانی*، شماره ۵۷، ۱۶۷-۱۷۲.